

A KÖZEL-KELET A XXI. SZÁZAD ELEJÉN

N. RÓZSA ERZSÉBET

Absztrakt

A XXI. század elején a közel-keleti rendben előbb a 2003-as iraki háború, majd az arab tavasz eseményei, végül az Iszlám Állam területfoglalásai olyan változásokat jeleztek, illetve indítottak el, melyek az Oszmán Birodalom felosztásának eredményeként létrehozott regionális viszonyokat bontották meg. Mára úgy tűnik, hogy ennek a regionális rendnek az alapegységei, a területi államok ellenálltak e kihívásoknak, és a tanulmányban vizsgált három állam (Libanon, Szíria, Irak) egyike sem bomlott fel. A mindhárom országot meghatározó etnikai-szektáriánus rendszer átalakulóban van, az etnikai és vallási közösségek arányai változnak, a közösségek együttélése és politikai részvétele azonban a száz évvel ezelőtt létrehozott területi államok keretei között marad.

Kulcsszavak: Közel-Kelet, Libanon, Szíria, Irak, a regionális hatalmi egyensúlyok megbomlása, etnikai-szektáriánus rendszer

Bevezető gondolatok

A szűkebben meghatározott Közel-Kelet – ezen belül is a Földközi-tengertől a Perzsa-öbölíg terjedő úgynevezett termékeny félhold – a hidegháborút követően, a XX. század végén, a XXI. század elején meglehetősen megváltozott képet mutatott: egyrészt a hidegháborús katonai szembenállás, az Egyesült Államok vezette nyugati tábor és a Szovjetunió vezette keleti blokk hatalmi játszmái, proxy küzdelmei megszűnni látszottak, amikor Madridban 1991-ben kezdetét vette az arab–izraeli békefolyamat. Másrészt a Szovjetunió néhány hónappal későbbi felbomlásával a korábbi arab szocialista államok végleg elveszítették „iránytűjüket”, azt a hatalmat, mely ideológiai sarokpontja volt az általuk „átvett” szocialista modellnek.

A körvonalazódó *Pax Americanában*, melyet az Egyesült Államok „unipoláris pillanatának” neveztek, a térség saját, regionális dinamikája sokkal láthatóbbá vált. Az eddig is jelen lévő különbségek – akár a nyugati szövetségesek között (Izrael és az Egyesült Államokkal szövetséges arab államok), akár a szocialista táboron belül (Irak és Szíria versengése) – fel-

erősödtek, miközben a térség államainak relatív fontossága, kapcsolatépítési kedve és képessége megváltozott. Az ezredfordulóra a térség erőközpontjaivá a nem arab államok – Izrael, Törökország és Irán – váltak, miközben a korábban politikailag gyakran egységként feltüntetett „arab világ” megszűnt létezni. Ebben jelentős szerepet játszott egyrészt az addigra több évtizedes múltra visszatekintő széttagoltság, a területi államok határainak kijelölése, mely az érzelmi-kulturális egység érzete ellenére különböző fejlődési irányokat szabott, és gyakran egymással is ütköző érdekeket eredményezett. Másrészt komoly frusztrációt jelentett, hogy azt a kevés számú közös ügyet, mely mögé minden arab ország felsorakozott (palesztin kérdés/államiság, az izraeli nukleáris képesség), nem tudták sikeresen képviselni a nemzetközi fórumokon.

Mindeközben úgy tűnt, az Egyesült Államok a térségben saját rendet kíván kialakítani: George W. Bush elnök meghirdette a térség demokratizálását, és megmutatta, hogy ahol az Egyesült Államok „rendszerátalakítást” sürgetett, ott fellépni is hajlandó volt ennek érdekében: Afganisztánban a tálib rendszert, Irakban Szaddám Huszein rendszerét döntötte meg – több-kevesebb nemzetközi támogatással. (Az arab kudarcélményt és a Nyugattal, elsősorban az Egyesült Államokkal szemben meglévő ellenérzést mintegy betetőzte a 2003-ban Irak ellen indított „megelőző” háború.)

A 2010-es éveket az arab országok átalakulása, az úgynevezett arab tavasz határozta meg, amelyben egyfelől az arab országok társadalmi problémái és belső kihívásai jelentek meg, másfelől egymás közötti viszonyaik korábban nem – vagy régóta nem – látott változásai tükröződtek. Az egyik legjelentősebb változás annak fel- és elismerése, hogy az arab államok a több évtizedes államhatárok közötti területi létben saját „nemzeti” (egyiptomi, szíriai, líbiai stb.) karaktert alakítottak ki. A másik a politikai iszlám mozgalmak/pártok (elsősorban a Muszlim Testvérek) „legalizálása”, azaz a tény, hogy korábban „kezelt” (megtűrt, üldözött, bebörtönzött, kivégezt) mozgalmakból szervezett politikai erővé alakultak át, melyek hajlandók voltak az egyes országok politikai életében részt venni, és amelyeket ekként legitim politikai szereplőkként ismertek el. (Bár ennek a folyamatnak az előzményei és a kimenetele is országonként mások – olykor mindössze átmenetiek – voltak és lettek, az egyiptomi Muszlim Testvérek és a tunéziai Ennahda politikai jelenléte és részvételük országaik politikai életében új szakaszt jelentettek.)¹

Az iszlámra hivatkozva létrehozott politikai szereplők sorában az évtized közepén ismét egy új tényező jelent meg, az Iszlám Állam, mely azonban (nemzetközi) elismerést soha nem nyerő (igaz, soha nem is kereső) aktorként államhatárokon túlnyúló területeket ellenőrzött, és a fentebb jelzett arab „nemzetállamokat” kérdőjelezte meg. A kalifátus meg-

1 – Méreténél, immár százéves történeténél és kapcsolatainál fogva a Muszlim Testvérek esete a legitimáció minden szakaszát mutatja: 2011 előtt féllegitim, 2011 és 2013 között legitim szereplő, míg ma illegitim.

hirdetésével azonban a területiállam-alapú nemzetközi rendszert is semmisnek tekintette, helyette visszanyúlt az iszlám hagyományaihoz, a próféta medinai közösségének ideáljához, beleértve a világ *dár al-iszlám* (az iszlám földje) / *dár al-harb* (a háború földje, azaz a megtérítendő terület) megosztását, az iszlám terjesztésének (értelmezésükben) mindent felülíró köteleességét.

A térség nem arab államai a kétféle kihívásra (arab tavasz, Iszlám Állam) különböző módon reagáltak: Irán az iszlám forradalom kiterjedését látta az arab „forradalmakban”, míg Törökország, melyet a nyugati világ előszeretettel látott volna a demokrácia és az iszlám összeegyeztethetőségének modelljeként, és ajánlott az arab országok figyelmébe, regionális hatalmiságának lehetőségét tartotta szem előtt. Izrael, évtizedek óta először, nem szerepelt az arab politikák napirendjén. Az Iszlám Állam megjelenését és terjeszkedését azonban a térség minden – területében érintett, szomszédos vagy távolabbi – állama, illetve valamilyen külső szereplő is fenyegetésként élte meg. Az állami ellenőrzés elvesztése bizonyos területek felett (*államvákuum*) (Gaub, 2017), a lakosság ellátásának hiánya, a migrációs hullámok elindulása, de a távolabbi térben az Iszlám Állam hálózatának megjelenése és terjedése bizonyos összefogásokat eredményezett ugyan, azonban ezek sem voltak képesek felülmúlni az ellentéteket és a 2003-as iraki háború² által megbolygatott, amúgy is folyamatos mozgásban lévő regionális rendet.

A jelen tanulmány a Közel-Kelet három országa – Libanon, Szíria és Irak – vonatkozásában kívánja összefoglalni a jelenlegi helyzetet, az ahhoz vezető folyamatokat és főbb tényezőket.

* * *

A tanulmányban tárgyalni kívánt térség átalakulásának, az eddigi rend felbomlásának vagy megingásának vesztesei a kisebbségek, elsősorban a vallási kisebbségek (lehetnek), annak ellenére is, hogy a XX. század első felében megrajzolt államhatárok között a többség és kisebbség együttélésének különböző gyakorlatai alakultak ki.³ Ezek alapjául és kiindulópontjául azonban az iszlám kisebbségkezelési gyakorlata, illetve annak az Oszmán Birodalomban

2 – Értelmezésünkben a 2003-as iraki háború volt az utolsó olyan nagyobb külső beavatkozás a regionális rendbe, mely az addigi – sokszereplős és ingatag – egyensúlyt felborította.

3 – Az etnikai alapú megkülönböztetés a térség évezredes gyakorlatától idegen, megjelenése a XIX. századi európai „behatolásnak”, majd a XX. században az európai nagyhatalmi érdekek mentén létrehozott államoknak köszönhető. A vallási és az etnikai kisebbségek történelmi és fogalmi különbözőségét jól mutatja az eltérő megnevezés is: míg a hagyományos – azaz (elfogadott) vallási – kisebbségek megjelölésére szolgáló terminus a *dhimma* (mint közösség) és *dhimmi* (mint személy), addig az európai behatolás (gyarmatosítás, mandátumrendszer) következtében megjelenő új kisebbségfogalom megjelölésére egyszerűen „lefordították” a szót: *aqallijja*, azaz (például etnikai) kisebbség (Csicsmann, 2018).

az úgynevezett *millett*-rendszerben megtestesülő gyakorlata szolgál. Az iszlámban a másság (és így a kisebbség) vallási alapon fogalmazódik meg, így a kezdetektől jelen van a megkülönböztetés a muszlimok és a nem muszlimok között, illetve az utóbbi csoporton belül a „könyves népek” (*ahl al-kitáb*), azaz az írásba foglalt isteni kinyilatkoztatással rendelkezők (zsidók, keresztények), valamint a pogányok között. Bár a muszlimok és nem muszlimok együttélése korántsem volt mindig zavartalan, a zsidókat és keresztényeket kiemelt bánásmódban részesítették, és egy speciális fejadó, a *dzsizja* megfizetése mellett békében, saját törvényeik szerint hagyták őket élni, vallásukat gyakorolni (N. Rózsa, 2018).

A vallási másságból fakadó megkülönböztetés az alapja az iszlám megosztott világfelfogásának, mely ma is releváns: a *dár al-islám* és a *dár al-harb* közötti különbségtétel alapján a muszlimok a világot ma is először muszlim és nem muszlim kategóriákra osztják, és csak ez után, ezeken belül értelmezhető a „nemzeti” vagy a területiállam-alapú további identifikáció. Az iszlám hódításai azt a tudatot erősítették, hogy előbb-utóbb az egész világ a *dár al-islám* részévé válik. Ebben a felfogásban az a terület, mely muszlim irányítás alatt állt valamikor, szintén az iszlám földjének számít, akkor is, ha mára a helyzet megváltozott (ehhez az elképzeléshez nyúlnak vissza ma is az úgynevezett szalafitá mozgalmak, és ez az alapjuk azoknak az Iszlám Állam által közzétett térképeknek, melyeken Magyarországot is az iszlám földjéhez tartozónak jelölték) (N. Rózsa, 2018).

A szűkebben meghatározott Közel-Keleten történelmileg a három monoteista világvallás – a judaizmus, a kereszténység és az iszlám – hívei élnek, Izrael kivételével (nagy) többségi muszlim környezetben, az iszlám által meghatározott civilizációs térben. Mára a közel-keleti zsidó közösségek vagy az 1948-ban megalakult Izraelbe költöztek, vagy a világ más részeibe mentek tovább, elsősorban az arab–izraeli háborúk miatt. Így mára az általunk tárgyalt térségben gyakorlatilag nem élnek zsidók.⁴ A keresztények (de bármely más kisebbség) számának megítélése igen nehéz, hiszen ha volt is népszámlálás (Libanonban például 1932 óta nem volt), ezek az adatok mind az állam, mind az egyén szempontjából igencsak érzékenyek, politikai következményekkel (is) járhatnak. Annyit mégis elmondhatunk, hogy a XX. század során a világ más részeihez és közösségeihez hasonlóan a keresztények száma is többszörösére nőtt a közel-keleti országokban, miközben arányuk a teljes lakosságon belül folyamatosan csökkent. „A közel-keleti államokban – jelesen Egyiptomban, Irakban, Izraelben, Jordániában, Libanonban, a palesztin területeken és Szíriában – 1900 és 2010 között mintegy négyszeresére növekedett a keresztények abszolút száma (1,6 millió főről 7,5 millió főre), ugyanakkor arányuk a lakosságon belül 10%-ról 5%-ra csökkent” (Connor–Hackett, 2014). Ennek a relatív csökkenésnek a demográfiai tények mellett (a keresztény

4 – A Közel-Keleten Törökországban és Iránban élnek még zsidó közösségek, ezek az országok azonban kívül esnek a jelen tanulmány keretein.

családokban átlagosan kevesebb gyermek született/születik, mint a muszlim családokban) olyan okai is vannak, mint a különböző konfliktusok elől a keresztények nagyobb arányú elvándorlása a világ más részeibe, az iszlám erősödése (különösen a radikális iszlamista csoportok megjelenése) stb.

Ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy egyrészt ahogy a kereszténység, úgy az iszlám sem egységes, és az egyes vallásokon belüli különböző közösségek, szakadások által létrehozott csoportok jelenléte, együttélése ugyanúgy megtalálható a térségben, mint az egymással folytatott küzdelem. Így a történelmileg a kereszténységből is ismert „eretnkség” fogalom az iszlám történetét szintén végigkísérte, s az Iszlám Állam fellépésében tragikus következményekkel járt – nemcsak a keresztényekre, de más, akár az iszlámon belüli közösségekre nézve is.

Mint fentebb már volt róla szó, a tanulmány a továbbiakban a keleti keresztény közösségek történelmi területeire, a mai Libanonra, Szíriára és Irakra fókuszál.

* * *

A mai Libanon, Szíria és Irak az első világháborút követő rendezések, a Sykes–Picot-egyezmény (1916) alapján az Oszmán Birodalom felosztásának eredményeként jöttek létre. Formálisan a Népszövetség égisze alatt váltak mandátumterületekké: Libanon és Szíria francia, Irak brit mandatárius irányítás alá kerültek. Földrajzilag a két folyó, a Tigris és az Eufrátesz közét, Mezopotámiát a Földközi-tengerhez kapcsoló úgynevezett termékeny félhold területét fedik le (a partszakaszból kivéve Izrael területét). Modern történetüknek az ókorig visszanyúló történelem tudata és emlékei meghatározó elemei. Modern, független államiságukat a XX. század első felének vége felé nyerték el: Libanon 1943-ban, Szíria 1945-ben, míg Irak már 1932-ben.

Libanon

A modern Libanon állam megalakítása tehát az első világháborút követő rendezéshez, a francia mandatárius hatalomhoz köthető: mivel a keresztények és drúzok lakta oszmán-török vilajet önmagában „túl kicsi és túl gyenge” lett volna (Szalai, 2018: 77), további – muszlimok lakta – területeket csatoltak hozzá. Az így létrejövő „nagy” Libanon immár olyan életképes államnak tűnt, amelyben a keresztények primátusa, államalkotó szerepe megőrizhető volt. Ennek a történelmi döntésnek a nyoma, hogy a közvéleményben ma is elhangzik, hogy

Libanon valójában Szíria része lenne, amit gyakran a határokon átnyúló családi kapcsolatokkal magyaráznak.

Libanon mintegy ötmillió fős lakosságával a Földközi-tenger keleti partvidékének legkisebb állama, mely minden szempontból (terület, népesség, gazdasági és katonai erő) kis államnak számít (Szalai, 2018: 77). Az ország lakosságának 95%-a arab, azonban az ősiség tudata itt is messze az ókorba, az arab hódítás (VII. század) előtti időszakra nyúlik vissza, így a libanoniak – különösen a keresztények – gyakran hivatkoznak föníciai származásukra.⁵

A libanoni társadalom összességében kicsit idősebb a többi arab ország, például Szíria lakosságához képest: az átlagéletkor 33,7 év, a tizenöt év alattiak aránya „mindössze” 20%, míg a hatvanöt év felettieké 8%. Az ország lakosságának döntő többsége, 89%-a városokban él (CIA World Factbook).

A lakosság vallási összetettsége a különleges államformában is megnyilvánul: Libanon a Közel-Kelet (és talán a világ) egyetlen úgynevezett *felekezeti* állama, ahol a fő állami funkciók egyes vallási közösségekhez vannak rendelve. Az államfő az alkotmányban meghatározott módon maronita keresztény, a miniszterelnök szunnita muszlim, a parlament elnöke síita muszlim, de a libanoni alkotmány összesen tizennyolc vallási felekezetet ismer el.

A – nagy többségében maronita – keresztény közösség máig meghatározó része a libanoni társadalomnak a maga mintegy 33,5%-os, csökkenő arányával, míg a szunniták és a síiták egyaránt 30,5%-ot tesznek ki. Bár ezek az adatok becsléseken alapulnak, hiszen éppen politikai jelentősége miatt Libanonban 1932 óta nem volt népszámlálás, úgy tűnik, hogy a muszlim közösségek, ezen belül is a síiták arányának növekedése gyorsabb, mint a keresztényeké (2014-es becslések szerint a keresztények mintegy 40%-ot, a muszlimok összesen 54%-ot tettek ki) (CIA World Factbook).

A felekezetek eltérő demográfiai folyamatai 1975 és 1990 között véres polgárháborúhoz vezettek, mivel a felekezeti demokrácia törékeny egyensúlya megbomlott. A polgárháborút lezáró taífi egyezmény (1990) módosította a korábbi felekezeti alapú hatalommegosztást, amikor a százhuszonnyolc parlamenti mandátumot – a korábbi 6:5 aránytól eltérően – immár egyenlő arányban osztotta meg a keresztények és a muszlimok között, ezzel is jelezve a demográfiai arányok eltolódását. Bár a taífi egyezmény ily módon megőrizte a felekezeti rendszert, új „szektáriánus alkut” szentesített (Mackey, 2008), mellyel az állami hivatalok 1943 óta fennálló elosztását megtartotta, azonban a végrehajtó hatalmat az elnökről a miniszterelnökre ruházta át. Ezzel a maronita keresztény közösség irányító szerepe véget ért.

⁵ – Hasonló identifikációt figyelhetünk meg az egyiptomi kopt keresztények körében, akik az ókori egyiptomiaktól (*faraúni*) származtatják magukat.

1976-ban a libanoni polgárháborúban szíriai csapatok is megjelentek, eredetileg békefenntartó küldetéssel. Azonban a taifi egyezmény megkötése után jelenlétük a libanoni politikai kibontakozás legfőbb akadálya lett. A szíriai csapatok csak Rafík Haríri libanoni miniszterelnök meggyilkolása után (2005), nemzetközi nyomásra hagyták el Libanon területét (Salloukh, 2009). A 2005-ös „cédrusos forradalom” a politikai palettát a Szíriához fűződő kapcsolat alapján tulajdonképp kettévágta, miközben a felekezeti jelleget is fenntartotta. Az úgynevezett *Március 14.* formáció, melyet Szaad Haríri, a meggyilkolt miniszterelnök fia vezetett, elutasította a szíriai befolyást. Tagjai a szunnita muszlimok körében népszerű Jövő mozgalom, a libanoni fegyveres erők, a Katáib Párt, a Függetlenség mozgalom és a maronita keresztények voltak. A *Március 8.* koalíció a síita Hezbollah vezette Szíria-barát pártokból, csoportokból állt. A politikai patthelyzetet végül 2008-ban a Katar közvetítésével létrejött dohai megállapodás oldotta fel, melynek értelmében nemzeti egységkormány alakult, amelyben a Szíria-barát ellenzéknek vétőjoga volt. A politikai életet a továbbiakban Misel Aún elnök, a Szíria-barát csoportok vezetője és Szaad Haríri miniszterelnök (*Március 14. Szövetség*) küzdelme dominálta.

A politikai pártok küzdelmével párhuzamosan az elmúlt évtizedben több országos tüntetésre került sor. Bár a jelszavak szintjén a felekezeti megosztottság elvetése már a 2011-es megmozdulásokban megjelent – „Kenyér, tudás és nem a felekezeti megosztottságra!” –, jelezve a libanoni identitás megváltozását, az arab tavasz eseményei és a szíriai polgárháború árnyékában a libanoni politikai átalakulás nem tudott kibontakozni. A következő nagy országos megmozdulásra csak 2015-ben, a „szeméttválság”⁶ idején került sor. Ez ismét ideológiai és felekezeti hovatartozás nélkül zajlott. A helyzetet súlyosbították a gyakori áramkimaradások, a növekvő munkanélküliség és a politikai elit korrupciós ügyei.

Szaad Haríri szaúdi látogatása során az ottani televízió képernyőjén történő lemondása – szaúdi nyomásra – ugyan pillanatnyi egységet teremtett, azonban 2019-ben, az arab tavasz második hullámának nevezett megmozdulásokban a tüntetők immár nemcsak a politikai rendszer (a felekezetek szerinti hatalommegosztás és a politizálás) megváltoztatását, hanem a teljes politikai elit menesztését tűzték ki célul. Szaad Haríri miniszterelnök lemondása sem oldotta meg a súlyos gazdasági krízist (gondoljunk csak a bejrúti kikötőben történt robbanásra, a szinte állandósuló kormány- és politikai válságra). Kérdés, hogy a 2022 májusára tervezett választások képesek lesznek-e megoldást nyújtani a teljes kormányzati kudarcra.

Egyelőre számtalan a nyitott kérdés: lesznek-e új választások, ahogy a jelenlegi kormány ígéri. Ha igen, ez mit jelenthet a libanoni politikai rendszer átalakításában, amelyről

6 – 2015 nyarán a helyi lakosok lezártak egy szeméttlerakó helyhez vezető utat a szemétszállító teherautók előtt. A helyi tüntetések hamarosan áttejedtek a fővárosra, és szektáriánus vagy ideológiai hovatartozásra való tekintet nélkül mozgósították a kormánnyal elégedetlen tömegeket.

Abdallah Bú Habíb külügyekért és az emigrációért felelős miniszter azt mondta, hogy a taifi egyezményt újra kell tárgyalni, és új, fenntartható megoldást kell elérni. Előrehaladott tárgyalások folynak a Nemzetközi Valutaalappal a bankszektor kérdéséről (beleértve azt is, hogy jelenleg Libanonban egyszerre öt árfolyama van a nemzeti valutának), illetve a Világbankkal és a szomszédos államokkal az energia- és áramellátásról. (2021 októberében Libanon egy teljes napra áram nélkül maradt.)⁷ Emellett Libanonnak a Perzsa-öbölbeli arab országokkal, de elsősorban Szaúd-Arábiával is rendeznie kell a viszonyát, mely Haríri lemondását követően több más ügy miatt is végletesen megromlott. (A háttérben általában Irán és a libanoni Hezbollah szoros kapcsolatát emlegetik, de a libanoni információs miniszternek Szaúd-Arábia jemeni háborúját illető kritikája újabb diplomáciai válsághoz vezetett. A nagyköveteket hazahívták, a miniszternek le kellett mondania, és immár az Arab Liga is foglalkozik az ügygel.)

Szíria

Bár a modern Szíria, a Szíriai Arab Köztársaság környezetében mind területileg, mind lélekszámát illetően a közepes méretű országok közé tartozik, jelentősége történelmileg és ideológiailag a legfontosabb arab országok közé emeli. Lakossága etnikailag viszonylag homogén, azonban vallásilag nagyon tarka képet mutat: 90%-a arab, a többiek főleg kurdok és örmények. A szunnita nagy többség (mintegy 75%) mellett körülbelül 13% az iszlám síita ágához, illetve elsősorban az abból elágazó alavita irányzathoz⁸ tartozók aránya.⁹ A mintegy 10%-nyi keresztény közösség megoszlik a különböző – ortodox, nesztoriánus stb. – egyházak és felekezetek között. A 3%-nyi drúz lakosság, illetve a mára szinte teljesen elfogyó zsidó kisebbség a történelmi Szíria sokszínűségének emlékét őrzi. A szíriai lakosság vizsgálatakor azonban figyelembe kell venni, hogy a létszámokat és az összetételt jelentősen módosították előbb a palesztin, majd később az iraki menekültek. Bár friss adatokat nem nagyon lehet találni, az UNRWA szerint Szíriában tizenkét menekülttáborban ötszázhatvanezer palesztin él (UNRWA.org). Irakiak a kilencvenes évek óta érkeztek, de nagyobb hullámot a 2003-as iraki háborút követő menekülthullám jelentett; számuk mintegy 1,2 millió fő volt 2007-

7 – Special Dialogue with Abdallah Bou Habib, Minister of Foreign Affairs and Emigrants of Lebanon at the Rome MED 2021 Forum, organized by ISPI on December 4, 2021, <https://www.youtube.com/watch?v=wY6EIgbX3gU>

8 – A síita iszlám úgynevezett 12-es, illetve 7-es (*iszmáilita*) irányzata, valamint a nagy szúfi rendek szintén jelen vannak Szíriában, azonban lényegesen kisebb arányban.

9 – A népességen belüli arányokat, csakúgy, mint az abszolút számokat, a 2011 utáni polgárháborús, fegyveres konfliktusokkal terhes évek jelentősen megváltoztathatták, akár Szírián belül egyes területeken is, hiszen igen sokan az országhatárokon belül menekültek el. Lásd a tanulmány további szövegében.

ben.¹⁰ (Az iraki menekültek nagy része azonban az iraki, illetve a szíriai helyzet függvényében hazatért, vagy harmadik országba távozott.)

Az évekig elhúzódó szíriai polgárháború miatt milliók menekültek el¹¹ – az országon belül és kívül egyaránt –, így pontos adatokat nehéz mondani, de a lakosság létszámát 2021-ben mintegy húszmillióra becsülték. A többi arab országhoz hasonlóan a lakosság Szíriában is nagyon fiatal: az átlagéletkor mindössze 23,5 év. A tizenöt év alattiak aránya 33,5%, a hatvanöt év fölöttieké 4,4%. A teljes termékenységi mutató 2,85, amely csökkenő tendenciát mutat.¹²

A szíriai társadalom heterogenitásban máig őrzi a földrajzi elhelyezkedésből adódó központiság, az évszázadokon keresztül tapasztalt keveredés és együttélés emlékét, ami nemcsak a vallási és etnikai sokszínűségben, hanem az életmódbeli különbségekben is érvényesül. A tengerparti városállamok évezredek óta kereskednek, ami egyfajta sajátos kozmopolita jelleget és különös identitást kölcsönöz nekik (Athanasiadis, 2014), míg a termékeny félhold szintén az emberi civilizáció megjelenése óta biztosította a földművelés primátusát.

Az arab tavaszt megelőzően az 1970-ben hatalomra került Baasz Párt és az általa kialakított – arab szocialista – rendszer alapvetően a társadalom összetettségét tükröző alapokon nyugodott: három pillére a (majdnem a társadalom felét kitevő) kisebbségek, beleértve az Aszad család alavita háttérét, a szunnita muszlim városi középosztály, valamint a periféris helyzetben lévő vidéki, földművelő szunnita lakosság volt. A 2000-es évek elejétől, azaz gyakorlatilag Bassár al-Aszad hivatalba lépésétől kezdve a rezsim és a periféria szövetsége meglazult. Ebben nagy szerepet játszottak a kormányzat gazdasági liberalizációs tervei és lépései, melyek a szocialista gazdasági modell hátrahagyásával az ország megnyitását célozták volna a külföldi befektetők előtt,¹³ valamint az is, hogy a globalizációs folyamatokhoz hasonlóan a városi és a vidéki lakosság aránya a kilencvenes évek közepén átbillent a városi népesség javára. Míg 1967-ben a vidéki lakosság aránya 58% volt, addig 2010-ben már csak 45%.

Bár az állampárt Baasz Pártnak nem volt kihívója, úgy tűnik, a szíriai vezetés alábecsülte a Baasz Párt ideológiájának és intézményrendszerének beágyazottságát a vidéki társadalomban, különösen amikor 2006-tól súlyos aszályok sújtották a mezőgazdasági területeket, és a lakosság nem – vagy nem elegendő mértékben – számíthatott a kormány támogatására

10 – Az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának (UNHCR) adatát idézi Al-Miqdad, 2007.

11 – A becslések szerint ezer főre 34,34 menekült jut (CIA World Factbook).

12 – <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/syria/#people-and-society>; Syria, Population, Total; Population ages 0-14, 15-64, above 65; Fertility rate.

13 – Aszad engedélyezte magánbankok és -biztosítótársaságok létrehozását, liberalizálta az ingatlan- és földtulajdonlást, engedélyezte a magániskolákat és az internet használatát stb.

(Zisser, 2013). Emlékezetes, hogy a szíriai „arab tavasz” kitörésének egyik oka éppen a megművelt szíriai területeket évek óta sújtó szárazság és a központi támogatás elmaradása volt.

Ugyanakkor azok – mind az Aszad-rendszer ellen felkelők, mind a nyugati nemzetközi közösség és a szomszédos Törökország – várakozásai, akik Bassár al-Aszad bukását remélték, sőt a különböző csoportok támogatásával ebben tevékenyen részt is vettek, nem teljesültek. Ennek oka pedig elsősorban az volt, hogy a kisebbségek, a tengerparti kereskedővárosok és a nagyvárosok középosztálya továbbra is a rezsim által nyújtott keretek között érezte biztonságban magát, miközben az „arab tavaszban”, különösen az iszlamista csoportok megjelenésében a szunniták bosszújától tartottak.¹⁴ Az úgynevezett szíriai ellenzék számtalan különböző és folyamatosan változó csoportból állt, melyek még a legszélesebb értelemben sem tartoztak egybe, és nagyon különböző politikai célokat fogalmaztak meg. Ugyanakkor a polgárháborúvá szélesedő harcok során számos olyan esemény történt (fegyveres összecsapások, kisebbségek elűldözése, vegyi fegyverek használata stb.), melyek a szunniták bosszújától való félelmeket alátámasztani látszottak. Így miközben az Aszad-kormányzat arról beszélt, hogy terroristákkal szemben lépett fel, az ellenzéki csoportok és számos külföldi vélemény állami terrorizmust emlegetett (N. Rózsa, 2017).

Ennek elrettentő példaként jelentek meg az először 2012 végén érkező hírek a feltételezett vegyifegyver-használatról. Bassár al-Aszad 2013 júliusában ismerte el először nyilvánosan, hogy Szíria valóban rendelkezik vegyi fegyverekkel, de azokat nem vetnék be a szíriai lakossággal szemben, hanem az esetleges külső támadások elhárítására tartják fenn őket. 2013. augusztus 18-án ezek kivizsgálására ENSZ-ellenőrök érkeztek Szíriába, és ekkor került sor újabb, a korábbiaknál sokkal nagyobb támadásra a Damaszkusz keleti részében fekvő Ghúta városrészben. Miközben a szíriai ellenzék a kormányzati erőket tette felelőssé a támadásért, az tagadta, sőt az ellenzéki erők ellen fordította a vádat. A helyszínre érkező ellenőrök csak a vegyifegyver-támadás tényét tudták megállapítani. A tragikus események következtében azonban Szíria – orosz közvetítéssel – csatlakozott a Vegyifegyver-tilalmi megállapodáshoz, és a szíriai vegyifegyver-készleteket nemzetközileg ellenőrzött körülmények között megsemmisítették.

A polgárháborús helyzetben a vallási ideológiára hivatkozó szalafita szervezetek viszonylag hamar a felkelés egyik legfontosabb erőcsoportjává lettek, azonban – ideológiai közelállásuk ellenére – ők sem alkottak egy tömböt, sőt gyakran egymással is harcoltak, bár műveleteik többnyire a kormányerőket célozták, és nem a polgári lakosságot. A fegyveres csoportok között természetesen szekuláris csoportok is megjelentek, így a Szabad Szíriai Hadsereg, valamint a szíriai kurdok alakulatai, ez utóbbiakhoz fűződött az Iszlám Állam

14 – A Baasz Párttal szemben a szunnita többség körében megfogalmazódott vallási hivatkozással történő ellenállás 1982-ben az úgynevezett hamái mészárlással ért véget (Landis, 2012).

elleni harc tulajdonképpen fordulata, Kobane felszabadítása (Arany et al., 2014; 2016). 2015-re ugyanis az Iszlám Állam vált a szíriai fegyveres ellenzéki mozgalmak legerősebbjévé. Szíriai terjeszkedésének szimbolikus csúcspontja éppen a szíriai kurdokkal vívott többhetes harc volt Kobane városáért, amely egyben első nagy vereségük helyszíne is lett. A továbbiakban nem elsősorban az Aszad-kormánynak, hanem a szíriai kurdoknak köszönhetően szorultak vissza, és veszítették el 2017 végére a területüket.

A szíriai kurd területek de facto autonómiájának lehetőségét a polgárháború adta helyzet teremtette meg, azonban a Rodzsava autonómiája nem lehetett teljes, hiszen Damaszkusz számos tekintetben fenntartotta szuverenitását Észak-Szíriában,¹⁵ és a föderalizmus koncepciójának minden formáját hivatalosan elutasította. Emellett a Rodzsava életét a kurd belső hatalmi harcok, illetve a török beavatkozás is nehezítették. Bár a kurd autonómia elutasításában és Szíria területi integritásának fenntartásában az Aszad-kormánynak és Törökországnak egybeestek az érdekei, a török katonai beavatkozásokat (Eufrátesz Pajzsa, 2016; Olajfaág hadművelet, 2018) az Aszad-rezsim Szíria szuverenitásának megsértéseként jellemezte, és a szíriai területek elhagyására szólította fel a szomszédos államot. A 2019 októberében zajló, Béke Forrása nevű hadművelet célja egy biztonsági zóna felállítása volt a szíriai–török határ mentén, ahova a törökországi szír menekülteket visszatelepítenék.¹⁶ (Ez természetesen komoly változásokat eredményezhet a terület etnikai – arab–kurd – arányaiban [Csicsmann, 2020b].)

Bassár al-Aszad számára az Iszlám Állam brutalitása egyfajta nemzetközi legitimitációt kellett volna hogy biztosítson – hivatkozva arra, hogy terroristák ellen küzd –, 2012-ben azonban a nemzetközi közösség többsége úgy döntött, nem ismeri el az Aszad-kormányt a szíriai nép képviselőjének. Így az Iszlám Állam elleni nemzetközi összefogás felemás helyzetbe került: mivel Szíriának nem volt „legitim” kormánya, az Iszlám Állammal szemben az Egyesült Államok által vezetett fellépésben a nyugati államok nem vettek részt, helyettük arab szövetségesek részvételével folytak a légi műveletek.

E máig fel nem oldott nemzetközi jogi helyzetnek az eredményeként a szíriai állapotok rendezésére már 2011 végén meginduló tárgyalások végül két, egymástól sokáig elkülönülő folyamatban jelentek meg. Az úgynevezett asztanai folyamatban az Aszad-barát Oroszország és Irán tárgyaltak az ellenzéki csoportokat támogató Törökországgal.¹⁷ Az ENSZ égisze

15 – Például a kurd területeken működő kormányhivatalok alkalmazottai továbbra is Damaszkuszból kapták a fizetésüket.

16 – Ankara 2012-től többször is javasolta egy humanitárius szempontokat figyelembe vevő észak-szíriai pufferezóna létrehozását, amelyhez az ENSZ és a nemzetközi közösség támogatását is próbálta megnyerni. A humanitárius zóna megakadályozhatta volna egy összefüggő, a kurd Rodzsava ellenőrzése alatt álló terület létrejöttét, azonban sohasem jött létre.

17 – A kurdkérdés vonatkozásában azonban Törökország és Irán álláspontja hasonló: megakadályozni Szíria föderális átalakítását és egy autonóm terület létrejöttét. Moszkva számára a szíriai kérdés önmagában nem stratégiai prioritás, ugyanakkor egy globális játéknak a része, amelyben Oroszország fő ellenfele az Egyesült Államok, és nem a regionális hatalmak.

alatt Genfben folytatott tárgyalásokon a nemzetközi közösség Aszad-kormányt elutasító szereplői és ellenzéki csoportok képviselői vettek részt.

2017 végére a szíriai polgárháború olyan szakaszba jutott, amelyben a meg-megszakadó genfi és asztanai tárgyalásokon bizonyos rendezési elvek (tűzszünet, egészségügyi folyosó, fogolycsere) körvonalazódni látszottak, azonban egyik sem volt tartós. Világossá vált, hogy Bassár al-Aszad és kormánya nélkül nincs megoldás, azaz Aszaddal és a Baasz Párttal számolni kell Szíria jövőjét illetően. Eközben a még harcoló fegyveres ellenzéki csoportok visszaszorultak Idlib tartományba, ahol időről időre közvetlen török beavatkozásra is sor került. Az Iszlám Állam maradék ereje szintén ide vonult vissza. Mindez azt is jelenti, hogy Idlib tartomány a szíriai polgárháborús „mintát” örökölte, amennyiben a korábban egymással is harcoló fegyveres csoportok itt is folytatják egymással harcaikat.

Mára azt mondhatjuk, hogy Bassár al-Aszad kormánya helyreállította ellenőrzését Szíria gyakorlatilag teljes területe fölött, és megindult az ország „visszaintegrálása” a nemzetközi rendbe. Szíria tagságát az Arab Ligában a hírek szerint hamarosan helyreállítják, és megkezdődött az arab országokkal való diplomáciai kapcsolatok újrafelvétele is. Ugyanakkor 2019 óta zajlik az a nemzetközi figyelem kísérté alkotmányozó folyamat, amelyet a Szíriai Alkotmányozó Tanács végez, és amelyben az ellenzéki csoportok és a civil társadalom mellett immár az Aszad-kormány képviselői is jelen vannak. A politikai megoldás messze van, de még kevésbé látszik, hogy ki fogja finanszírozni a szíriai újjáépítést, hiszen az Egyesült Államok és az Európai Unió távollétében Szíria gyakorlatilag az orosz nagyhatalmiság meglehetősen alacsony költséggel fenntartható színterévé és zálogává vált.

Irak

Irak, annak ellenére, hogy az ókori Mezopotámia, a történelem legősibb birodalmainak területén jött létre, viszonylag új állam, melynek ebben a formában, ilyen határok között nincs vagy legfeljebb az ókorban volt előzménye. A mai Irak is az első világháborút követő rendezésben jött létre: a Moszul központú, többségében kurdok lakta északi, a Bagdad központú, főleg szunnita arabok lakta középső és a Bászra központú, síita arabok lakta déli vilajetből. Ezek ugyan mind az Oszmán Birodalom részei voltak, de közös, ebben a formában összetartozás-élményük nem volt. Így nem véletlen, hogy Irak egyben tartása, a területi integritás megőrzése a kezdetektől kiemelten fontos volt, és az is maradt.

Irak ma mintegy harminckilencmilliós lakosságának 75-80%-a arab, 15-20%-a kurd, a maradék 5% pedig számos kisebb etnikai csoportból tevődik össze (türkmén, cserkesz stb.). Vallási szempontból a legnagyobb tömböt a síták képezik 64-69%-kal, 29-34% a szunniták aránya, de megtalálhatók olyan, eredetileg az iszlámhoz tartozó kisebb közösségek is, mint

a jazídik, akiket a többség általában eretneknek tart. A keresztények mintegy 1%-ot tesznek ki, ám számuk 2003 óta 50, de akár 90%-kal is csökkenhetett (ezek a számok becsléseken alapulnak, pontos adatok évtizedek óta nem állnak rendelkezésre) (CIA World Factbook).

Az iraki társadalom nagyon fiatal: az átlagéletkor 21,2 év. A tizenöt év alattiak aránya 37,2%, a hatvanöt év felettieké mindössze 3,33% – ami a fentebb vizsgált Szíriához képest is komoly eltérést mutat (CIA World Factbook). Mindez azt is jelenti, hogy az iraki társadalom többségének nincs vagy alig van emléke a Szaddám Huszein-korszakról, így a politikai helyzet dinamikáját lassan olyan, fiatalabb generációk alakítják, amelyek tagjai az iraki átalakítás folyamatában nem (nagyon) vettek részt.

* * *

Az 1969-től az országot vezető iraki Baasz Párt (1979-től Szaddám Huszein irányítása alatt) iraki-arab nacionalizmusa, melyet ókori mezopotámiai (Babilón-játékok) és győztes arab-iszlám (kádiszijai csata) emlékekkel is erősíteni igyekeztek, alapvetően a fegyveres erőn és az *iraki* identitáson alapult. A 2003-as iraki háború azonban azáltal, hogy Szaddám Huszein rendszerét megdöntötte, a rendszerrel azonosított iraki baaszista ideológiát és nemzettudatot, valamint a Szaddám-érában a térség egyik legerősebbjévé fejlesztett fegyveres erejét is hiteltelenné, sőt az újonnan alakítandó demokratikus rendre nézve fenyegetővé tette. A Paul Bremer¹⁸ nevéhez kötődő *debaaszifikáció* éppen ezt a fenyegetést kívánta felszámolni, amikor is az új demokratikus rend előkészítéseként minden olyan állami alkalmazottat eltávolítottak a rendszerből, aki korábban a Baasz Párt tagja volt. Ennek mérlege nagyon kétséges volt, amennyiben nemcsak hivatalnokokat távolítottak el, hanem orvosokat, mérnököket, tanárokat is; a fegyveres erők tekintetében pedig mindez a hadsereg és a rendőrség teljes „lefejezéséhez”, gyakorlatilag felszámolásához vezetett. Nem véletlen, hogy a következő időszak során az amerikai jelenlét és a „demokratikus államépítés” ellen komoly – gyakran fegyveres – ellenállás bontakozott ki, melyben a rendszerváltás vesztesei, különösen a szunnita arabok igen nagy számban vettek részt. A politikai átmenet folyamatát végül a 2005-ös új alkotmány zárta le, mely rögzítette Irak föderális politikai berendezkedését, és Irakot mint minden nemzeti és vallási csoport és/vagy felekezet országát ismerte el.¹⁹

Tekintettel azonban a történelmi hatalmi viszonyokra és sérelmekre – a politikai elit évszázadok óta alapvetően a szunnita körökből került ki – a föderális rendszer önmagában

18 – Paul Bremer amerikai diplomata, aki 2003 májusától 2004 júniusáig a Koalíciós Átmeneti Hatóságot és az iraki újjáépítési programot vezette.

19 – „Irak több nemzetiség, vallás és felekezet országa”: az iraki alkotmány 3. cikkelye, Constituteproject.org (2005)

nem bizonyult elegendőnek a politikai és biztonságpolitikai helyzet stabilizálásához, sőt félő volt, hogy hosszabb távon az ország felbomlásához vezethet, amit mind a szomszédos országok, mind a távolabbi szereplők elleneztek. Ennek tudható be, hogy törvény rendelkezett arról, hogy a kurd régió után más autonóm területet ne lehessen létrehozni. A kurd tapasztalat további „elrettentésül” szolgált, amennyiben a kurdok elszakadási törekvésének megfogalmazásához vezetett. A 2005-ös alkotmányos népszavazás mellett a kurd területeken népszavazást szerveztek a kurd függetlenségről is, melyet 98%-os többséggel elfogadtak (a kurd vezetők azonban akkor úgy döntöttek, hogy bár a népszavazás eredményes és érvényes, abban a helyzetben a tervnek nincs reális esélye) (N. Rózsa, 2007).

Az új alkotmány föderális berendezkedése részben az amerikai demokratizációs elképzelések eredménye volt, részben tükrözte azt a helyzetet, hogy a mesterségesen „összerakott” államban a szunnita–síita, illetve a kurd–arab közösségek közötti ellentétek szétfeszíthetik a területi állam kereteit. Ezért az állami pozíciókat igyekeztek úgy elosztani, hogy a három nagy közösség képviselve legyen: az állam elnöke kurd, a miniszterelnök síita, míg az elnök helyettese szunnita lett, ami emlékeztetett a libanoni felekezeti államra. Azonban a föderális berendezkedés, a történelmi sérelmek, a szunniták távolmaradása az alkotmányozó folyamattól,²⁰ a kurdok szeparatizációs törekvései, az idegen (amerikai) katonai jelenlét és nem utolsósorban a közösségek számarányai sajátosan iraki helyzetet eredményeztek. A döntő momentum az egyébként a napi politikában részt nem vevő Ali Szíisztáni ajatollah²¹ véleménye volt, aki az amerikaiak által preferált „konvenciókon” alapuló rendszer (a politikai tömbök a választásokon egy-egy saját körükben megválasztott jelölttel vesznek részt, ami lehetőséget nyújtott volna a közösségek közötti számarány jelentőségének megszüntetésére) helyett az „egy ember, egy szavazat” modellt javasolta, ami a közösségek részarányos képviseletét biztosította.

Ebben a keretben szinte magától értetődő módon a három nagy közösség (síita arab, szunnita arab, kurd) etnikai-szektáriánus csoportokra épülő hatalommegosztása (az úgynevezett *muházasza*) jellemezte a kezdeti időszakot. Mindez azonban távolról sem jelentette azt, hogy egy-egy közösség politikailag homogén tömbbe szerveződött volna: sokkal inkább azt jelentette, hogy politikai különbségeiket átmenetileg hajlandók voltak félretenni. Így a síiták Egyesült Iraki Szövetsége több különböző történelmi, vallási, politikai háttérrel rendelkező csoportot fogott össze, míg a Kurdisztáni Szövetséget a két iraki kurd párt, a Kurd Demokrata Párt (KDP) és a Kurdisztáni Hazafias Unió (PUK) alkotta.

20 – Szaddám Huszein rendszerének megdöntése tehát a korábban kormányzó szunnita kisebbség hatalomfosztását jelentette, miközben a síita nagy többség és a kurdok egyrészt a kormányzás megragadásának, másrészt – legalábbis a közvélemény szintjén – a szunniták visszaszorításának lehetőségét látták. A szunniták ezért vagy bojkottálták a politikai folyamatokat, vagy ha részt is vettek bennük, alulmaradtak. Az új Irak első időszaka egyértelműen egyfajta síita–kurd együttműködésben telt.

21 – Ali Szíisztáni nagyajatollah az iraki síiták legtekintélyesebb vallási vezetője, aki a nadzsafi *hauzában* tanít.

A szunnita bojkott pedig abban is megnyilvánult, hogy pártszövetség, csoportosulás nem jelent meg. (Ennek az etnikai-szektáriánus hatalommegosztásnak az eredményeként az új, amerikai segítséggel létrehívott és kiképzett fegyveres erők – rendőrök, katonák – egységei is gyakran etnikai vagy szektáriánus alapon álltak fel, ami a későbbiekre nézve komoly következményekkel járt.)

A következő éveket egyrészt az ezeken a pártcsoportokon belüli törésvonalak kiéleződése, a pártcsoportok szakadása, új pártok létrejötte, másrészt a szunniták vonakodó részvétele, de ezzel párhuzamosan marginalizálódásuk érzése jellemezte. Miközben fegyveres konfliktusos szakaszok váltogatták a nyugodtabb időszakokat, az idegen (amerikai) jelenlét mind a belpolitikában, mind a regionális kapcsolatokban potenciális fenyegetésként jelentkezett. Az Egyesült Államok iraki újjáépítési kísérlete 2011 decemberében ért véget, egy olyan időszakban, amikor az arab országokon tüntetéshullámok söpörtek végig, melyek több országban is (Tunézia, Egyiptom, Líbia, Jemen) a vezető eltávolítását eredményezték, máshol pedig (Szíria, Líbia, Jemen) polgárháborúba torkolltak. Az „arab tavasz” során Irak szunnita arabok által lakott területein elhúzódnak – a központi fegyveres erőkkel is összecsapó – tüntetésekre, felkelésekre került sor, melyek hátterében a közösség politikai és gazdasági marginalizálódása, valamint Núri al-Málíki síita többségű kormányának szunnita politikusokkal szemben való fellépése és egyéb szektáriánus problémák álltak (Csicsmann, 2020a).

Ebben a helyzetben, melyet a szakirodalom az *államvákuum* fogalmával ír le (Gaub, 2017), a szunnita arab környezetben az Iszlám Állam 2014-től jelentős területeket tudott az ellenőrzése alá vonni, beleértve a mintegy kétmilliós Moszult is. Az Iszlám Állam előretörése és terjeszkedése főleg kezdetben feltartóztathatatlanak tűnt, különösen hogy sem Irakban, sem a szomszédos Szíriában nem volt számottevő szárazföldi fegyveres erő, mely érdemben szembeállhatott volna vele: a központi hadseregek vagy más csoportok ellen harcoltak (Szíriában), vagy megfutamodni látszottak (Irakban). Így mindkét országban a helyi kurd fegyveres milíciák vették fel a harcot az Iszlám Állammal szemben. Ráadásul Irakban a 2003-as háborút követő politikai átalakulás folyamatában ezek a kurd fegyveres erők „legitimálva” lettek, a föderális keretben létrehozott Kurd Regionális Kormányzat fegyveres erejeként. Az újjászervezett központi iraki haderő tehát, mely először került szembe az Iszlám Állammal, többségében síitákból állt, akik „megfutamodva” saját síita vidékeikre vonultak vissza. Nem véletlen, hogy Irakban az Iszlám Állam terjeszkedésének határait tulajdonképpen a szunniták lakta területek határai jelölték ki. Míg az előrenyomulásuk vegyes lakosságú területeken is többnyire elakadt, de legalábbis korántsem volt már annyira sikeres, mint a szunnita területeken, az Iszlám Állam a kurd és a síita többségű területekre nem tudott benyomulni.

Tekintettel az Iszlám Állam elleni harcban vállalt szerepükre és az áldozatokra, valamint az Egyesült Államokkal kialakult „szövetségekre”, Maszúd Barzáni, a KDP vezetője elérkezettnek látta az időt, hogy felhasználva az Iszlám Állam-ellenes nemzetközi egyetértést újra népszavazást tartsanak az iraki kurd függetlenségről (Barzani, 2017). Ebben szerepet játszott az is, hogy a bagdadi központi kormány és a Kurd Autonóm Terület / Regionális Kormányzat közötti viszony megromlott, valamint a kurd politikai paletta is átalakulni látszott. A 2009-ben alapított *Gorran* („változás”) pártja a KDP-PUK duopóliumát kívánta megtörni, azonban a kezdeti sikerek ellenére 2018-ban már nem jelentett vonzó alternatívát (Csicsmann, 2020a). A 2017-es függetlenségi népszavazás mérlege nagyon vegyes, de a kurdok szempontjából nézve összességében inkább negatív, annak ellenére, hogy 72%-os részvételi aránynál mintegy 93% volt a függetlenséget támogatók aránya.²² Azonban mind a PUK, mind a Gorran óvatosságra intett, és nem javasolta a népszavazás megtartását, még úgy sem, hogy annak meghirdetése után már nem szállhattak szembe vele. A külső szereplők, beleértve az Egyesült Államokat, szintén nem támogatták a kezdeményezést, egyedül Izrael állt Barzáni mellé. Ráadásul az iraki kormányerők (török és iráni támogatással) viszsza-, illetve elfoglalták a kurd pesmergák által az Iszlám Állam ellenőrzése alól felszabadított területek jelentős hányadát. Az ezt követő kurd belpolitikai válság szimbolikus eseményeként Maszúd Barzáninak le kellett mondania, és vissza kellett vonulnia a politikától.

2018-ra egyre világosabbá vált a 2003-as iraki háború után kialakult politikai rend válsága. Az etnikai-szektáriánus politikai szövetségek végleg felbomlottak, a helyükbe lépő két új nagy szövetségi blokk immár vegyes összetételt mutatott: A *Bináa* a konzervatív síita arab csoportok mellett szunnita arab és részben kurd csoportokat is tömörített, az Iránnal való szoros kapcsolatokat és az erős államot propagálta, Núri al-Málíki korábbi miniszterelnök vezetésével. Az *Iszláh* választási koalíció tagjai a Muktda asz-Szadr vezette *Száírún* csoport mellett szunnita arab és kurd csoportok is voltak. Az *Iszláh* kifejezetten Irán-ellenes álláspontot képviselt, és minden külső befolyást elutasított, amit még hangsúlyosabbá tett az a tény, hogy Muktda asz-Szadr síita vallásos háttére és Iránban töltött évei elvileg Iránhoz közelítették volna. Azonban a 2018-as választásokon a *Száírún*, illetve az addigi hatalmi struktúrákkal szemben a korrupcióellenesség programjával fellépők győzelme jelezte, hogy az iraki társadalom és politikai elit túllépett a homogén etnikai-szektáriánus blokkosodáson, és különösen Muktda asz-Szadr programjában ismét megjelent az iraki nemzettudat.

Az újraéledő iraki nemzettudat, mely mára ismét legitimációt nyert, azt mutatja, hogy Irak nemcsak azért nem esett szét 2003 után, mert a szomszédos államok és a globális szereplők ezt elutasították. Az iraki politikai átalakulás folyamatában az etnikai-szektáriánus

22 – Primary results by the Kurdish High Election Commission. 2017/09/27, https://www.khec.krd/pdf/173082892017_english%202.pdf

tömbök felbomlani látszanak, a politikai szerveződés elsődleges szintje – úgy tűnik – a nemzetállami szint lesz, még akkor is, ha az identifikáció második szintjén az etnikai-vallási hovatartozás szerepet játszik. Valószínűleg ezt segíti elő a kilencvenes évek szankcióinak emléke az idősebb korosztályban, illetve a bármiféle idegen (amerikai vagy iráni) befolyás elutasítása a fiatalabbak körében.

A 2018-as választásokat követően megnőtt azoknak a száma, akik a teljes amerikai hadi-erő távozását és az iráni befolyás visszaszorítását követelték. Az iráni Forradalmi Gárda parancsnokának, Kászem Szulejmáninak a 2020. január 3-án, iraki területen (a bagdadi repülőtér mellett), amerikai erők által végrehajtott likvidálása január 5-én egy parlamenti határozathoz vezetett, melyben minden külföldi erőt, beleértve az Egyesült Államokat is, távozásra szólítottak fel. A 2021 októberében tartott parlamenti választások tulajdonképpen ezeket a trendeket tükrözik: a 329 parlamenti mandátumból²³ Muklada asz-Szadr Száírún pártja hetvenhármat, a Mohamed al-Halbúsi vezette szunnita *Takaddum* („haladás”) harminc-het, míg a kurd KDP harmincegyet, a PUK pedig tizenhatot szerzett meg. Szintén magas (harminchét) volt a függetlenek száma. A választások nagy vesztesei az Irán-barát csoportok lettek, melyek mandátumaik mintegy kétharmadát veszítették el (CRS, 2021). A választási eredmények megkérdőjelezéséből fakadó politikai válsághelyzetet a végleges választási eredmények december eleji kihirdetése sem biztos, hogy meg tudja oldani. Muklada asz-Szadr bejelentette győzelmét, és többségi nemzeti kormányt kívánt alakítani, amelyből a fegyveres milíciák és pártjaik kimaradtak volna. Az első egyeztetések megindultak ugyan – paradox módon ismét egy síita platformon – egyfajta síita egyetértés kialakítására, ennek eredménye azonban egyelőre nem látható. Az pedig további kérdés, hogy a szunnitákkal és a kurdokkal kialakítandó együttműködéshez ez elegendő lesz-e, vagyis az iraki nemzettudat vajon valóban felülírja-e az etnikai-szektariánus identitásokat.

* * *

Jelen tanulmány a mai Közel-Kelet – ezen belül a vizsgált három állam, Libanon, Szíria és Irak – jelenleg is zajló, bonyolult politikai átalakulási folyamatának kontextusát kívánta felvázolni. Bár az első világháborút követően, az Oszmán Birodalom területének feldarabolásával, a korabeli nagyhatalmi érdekeknek megfelelően kialakított regionális rendet az évtizedek alatt számtalan kihívás érte – akár egy másik regionális állam (Izrael, Törökország), akár

23 – Háromszázhusz képviselőt közvetlenül választanak meg, míg kilenc mandátum a kisebbségek képviselőinek van fenntartva. Az alkotmány 25%-os női kvótát is megállapít oly módon, hogy minden választási körzetben legalább egy nő képviselőnek kell lennie.

egy globális szereplő (az Egyesült Államok, Oroszország), akár egy nem állami szereplő (az Iszlám Állam) részéről, úgy tűnik, hogy ennek a regionális rendnek az alapegységei, a területi államok ellenállnak e kihívásoknak. Sőt, sajátos egyedi dinamikájuknak megfelelően különbözőképpen reagálnak, még akkor is, ha tekintettel a Közel-Kelet szoros nemzetközi beágyazódására (az érintett országok esetében a legutóbb az Iszlám Állam fenyegetése és az ezáltal generált migrációs hullám Európa felé jelentett közvetlen kapcsolatot) a regionális és globális hatások alól nem vonhatják ki magukat. Így a XXI. század elején a – külső befolyás alatt – regionális hatalmi egyensúlyok megbomlásának hatására mindhárom országban olyan politikai átalakulási folyamatok zajlanak, melyekben a mindhárom országot meghatározó és jellemző etnikai-szektáriánus rendszer is átalakulóban van: miközben az etnikai és vallási közösségek arányai változnak, a közösségek együttélése és politikai részvétele – ha más-más jellemzők mentén is – mindhárom országban meghatározó marad.

IRODALOMJEGYZÉK

- AL-MIQDAD, FAISAL (2007): Iraqi refugees in Syria, *FMR Iraq Special Issue*, 2007. június, 19–20., <https://www.fmreview.org/sites/fmr/files/FMRdownloads/en/iraq.pdf> (letöltve: 2021. 12. 07.).
- ARANY ANETT – N. RÓZSA ERZSÉBET – SZALAI MÁTÉ (2014): *Kobane – eltérő érdekek és percepciók csatája*, Budapest, KKI.
- ARANY ANETT – N. RÓZSA ERZSÉBET – SZALAI MÁTÉ (2016): *Az Iszlám Állam kalifátusa – Az átalakuló Közel-Kelet*, Budapest, Osiris–KKI.
- ATHANASIADIS, IASON (2014): The cities we lost – What lessons can the East Mediterranean’s once cosmopolitan cities teach us about our strife-torn present? *Al-Dzsazíra*, 2014. 03. 13., <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2014/03/cities-lost-20143125644720862.html> (letöltve: 2021. 12. 07.).
- BARZANI, MASOUD (2017): Why it’s time for Kurdish independence, *Foreign Policy*, 2017. 06. 15., <https://foreignpolicy.com/2017/06/15/masoud-barzani-why-its-time-for-kurdish-independence/> (letöltve: 2021. 12. 07.).
- CIA World Factbook: <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/> (letöltve: 2021. 12. 07.).
- CRS (2021): *Iraq’s October 2021 Election*, 2021. 10. 18., <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/IN/IN11769> (letöltve: 2021. 12. 07.).
- CONNOR, PHILLIP – HACKETT, CONRAD (2014): *Middle East’s Christian population in flux as Pope Francis visits Holy Land*, 2014. 05. 19., Pew Research Centre, <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2014/05/19/middle-east-christian-population-in-flux-as-pope-francis-visits-holy-land/> (letöltve: 2021. 12. 07.).
- CSICSMANN LÁSZLÓ (2018): A kurd államiság esélyei a Közel-Keleten a geopolitikai rivalizálás tükrében, *Regio*, 26. évfolyam, 2018/1., 24–51.
- CSICSMANN LÁSZLÓ (2020a): A 2019-es közel-keleti tüntetéshullám margójára: „arab tavasz 2.0”? *Külgügyi Szemle*, 19., különszám, 7–37.
- CSICSMANN LÁSZLÓ (2020b): Nem állami szereplők a Közel-Keleten – Az észak-szíriai kurd autonómia (a Rodzsava) példája, *Nemzet és Biztonság*, 13. évfolyam, 2020/1., 4–23.

- GAUB, FLORENCE (2017): State vacuums and non-state actors in the Middle East and North Africa, in KAMEL, LORENZO (szerk.): *The Frailty of Authority – Borders, Non-State Actors, and Power Vacuums in a Changing Middle East*, Roma, Edizioni Nuova Cultura, 51–66.
- Constituteproject.org (2005): Iraq's Constitution of 2005, 3. cikk, https://www.constituteproject.org/constitution/Iraq_2005.pdf?lang=en (letöltve: 2021. 12. 07.).
- KHEC (2017): Primary results by the Kurdish High Election Commission, 2017/09/27, https://www.khec.krd/pdf/173082892017_english%202.pdf (letöltve: 2021. 12. 07.).
- LANDIS, JOSHUA (2012): The Syrian uprising of 2011 – Why the Assad regime is likely to survive to 2013?, *Middle East Political Council Journal*, 19. évfolyam, 2012/1., 72–84.
- MACKEY, SANDRA (2008): *Mirror of the Arab World – Lebanon in Conflict*, New York – London, W.W. Norton and Company.
- N. RÓZSA ERZSÉBET (2007): Az iraki konfliktus és a tágabb Közel-Kelet, *Külügyi Szemle*, 6. évfolyam, 2007/2–3., 152–199.
- N. RÓZSA ERZSÉBET (2017): Felkelők, terroristák és az állami erőszak a szíriai konfliktusban, *Világtörténet*, 7. (39.) évfolyam, 2017/4., 647–662.
- N. RÓZSA ERZSÉBET (2018): A kisebbség fogalma a Közel-Keleten – Egy esettanulmány: a kurdok, *Regio*, 26. évfolyam, 2018/1., 4–23.
- Rome MED 2021 Forum: Special Dialogue with Abdallah Bou Habib, Minister of Foreign Affairs and Emigrants of Lebanon at the Rome MED 2021 Forum, organized by ISPI on December 4, 2021, <https://www.youtube.com/watch?v=wY6E-IgbX3gU> (letöltve: 2021. 12. 07.).
- SALLOUKH, BASSEL F. (2009): Democracy in Lebanon – The primacy of the sectarian system, in BROWN, NATHAN J. – SHAHIN, EMAD (szerk.): *The Struggle over Democracy in the Middle East. Regional Politics and External Policies*, London, Routledge, 134–140.
- SZALAI, MÁTÉ (2018): *Small States in the Middle East – The Foundations and Application of the Complex Model of Size* (Doktori tézisek), Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem, http://phd.lib.uni-corvinus.hu/1033/1/szalai_mate_den.pdf (letöltve: 2021. 12. 07.).

- UNRWA.org: The Syria crisis and the Palestinian refugees, <https://www.unrwa.org/syria-crisis#Syria-Crisis-and-Palestine-refugees> (letöltve: 2021. 12. 07.).
- ZISSER, EYAL (2013): Can Assad's Syria survive revolution?, *Middle East Quarterly*, 20. évfolyam, 2013/2., 65–71., <http://www.meforum.org/3529/assad-syria-revolution> (letöltve: 2021. 12. 07.).

THE MIDDLE EAST AT THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY

Abstract

In the beginning of the 21st century the 2003 war in Iraq, the Arab Spring and the territorial gains of the Islamic State signalled and/or generated changes, which disrupted the regional order set by the dissolution of the Ottoman Empire. It seems that the territorial states, the underlying units of this order have been resilient to these challenges and the neither of the three states discussed here (Lebanon, Syria, Iraq) has dissolved. The ethnic-sectarian system defining all three, including the relative ratio among the ethnic and religious communities is changing, but the co-existence and political participation of these groups remains within the boundaries of the territorial states established a hundred years ago.

Keywords: Middle East, Lebanon, Syria, Iraq, the splitting of the regional balance of power, ethnic-sectarian system

N. Rózsa Erzsébet

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem angol–arab–iráni szakán végzett, PhD-ját a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok Multidiszciplináris Doktori Iskolájában szerezte. 2006-ban habilitált doktori címet szerzett a Budapesti Corvinus Egyetemen, ahol 2007-ben egyetemi magántanári címet kapott. Jelenleg a Magyar Tudományos Akadémia Világgazdasági Intézetének tudományos főmunkatársa, valamint a Nemzeti Közszerológiai Egyetem egyetemi tanára. Kutatási területe: Egyiptom, Irán, a Közel-Kelet társadalmi, politikai és biztonságpolitikai folyamatai, a Perzsa-/Arab-öböl térsége, nukleáris fegyverzetkorlátozás, euro-mediterrán együttműködés, európai muszlim kisebbségek.

